

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

КУЛІНСЬКА Сталіна Охтимівна
КИЇВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

07.00.01 - Історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1995



Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор

В.Г.САРБЕЙ

Офіційні опоненти – доктор історичних наук, професор

В.О.ГОРБИК

– кандидат історичних наук, доцент

С.З.ЗАРЕМБА

Провідна установа – Київський Національний університет
ім. Тараса Шевченка

Захист відбудеться "12" грудня 1995 р. о 10.00 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 50.17.01 для захисту
дисертацій в Інституті історії України НАН України за адре-
сов: 252001, Київ-1, вул. М.Грушевського, 4, Інститут історії
України НАН України.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
історії України НАН України /вул. М.Грушевського, 4/.

Автореферат розісланий "14" листопада 1995 р.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук

Н.А.Шип

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

На сучасному - переломному етапі політичного і соціально-економічного розвитку України її найширші кола громадськості проявляють підвищений інтерес до історичного минулого, намагаючись збагнути його закономірності, вивчити і врахувати досвід історії. Отже зростає й увага фахівців історичної науки до вивчення всіх сфер громадського життя суспільства в контексті багатогранного розвитку вітчизняного історичного процесу. В Україні протягом століть одним із найважливіших центрів, де воно найбільш проявлялося, був Київ. Повчальними і для нашого сьогодення є сторінки його історії. Виходячи з того, що в сучасний період відбувається глибоке реформування усіх сфер громадського життя, ми вважаємо закономірним звернення до їх аналізу у період скасування кріпосного права, коли було відкрито шлях до нових форм господарювання.

Історико-соціологічна наука вже зробила чимало для теоретичного обґрунтування терміну "громадське життя", насамперед - у плані конкретизації змісту цього поняття, виділення складових його елементів. Зрештою більшість дослідників викладають у це поняття розуміння всієї суспільно-корисної діяльності людей, вирізняючи такі сфери її прояву, як економічну, соціальну, політичну, духовну, сімейно-побутову, а також і сфери управління, обслуговування тощо¹.

Основні сфери громадського життя не існують окремо одна від одної. Вони перебувають у постійному творчому взаємозв'язку між

1. Детальніше про це див.: Очерки методологии познания социальных явлений.-М., 1970.-С.115; Уледов А.К. Социологические законы.-М., 1975.-С.89, 91; Краснов В.М. К понятию общества как социальной системы// Философские науки.-1977.- № 2.-С.35.

собою. Включаючись у систему певної взаємодії, кожна сфера громадського життя виступає не тільки як причина, а й як наслідок, і те, що тут або тепер є причиною, стає там або тоді наслідком і навпаки. У цьому зв'язку можна виділити наслідкову залежність соціальної, політичної і духовної сфер від сфери матеріального виробництва; політичної і духовної разом узятих від матеріальної і соціальної також разом узятих; політичної і духовної від соціальної. І, нарешті, в цьому ряду виразно виділяється наслідкова залежність духовної сфери від матеріально-виробничої, соціальної і політичної разом узятих¹.

Говорячи про причинні зв'язки, необхідно зазначити, що вони не здійснюються незалежно від діяльності людини, тобто кожна лінія причинних зв'язків сфер громадського життя виступає як жива діяльність суспільства з своїми цілями, завданнями, програмами. У різні часи та чи інша сторона громадського життя виступає на перший план.

З'ясувавши суть терміну "громадське життя", розглянемо питання про вживання його при вивченні історії капіталістичного міста. Насамперед зазначимо, що, на думку соціологів, місто і село - це такі складові суспільства, які своєрідно "відтворюють" його цілісність, оскільки в них в тій чи іншій формі виявляються основні компоненти структури суспільства, і які мають соціологічний характер, бо становлять єдність продуктивних сил, виробничих відносин, побуту, культури тощо, органічно взаємозв'язаних і зумовлених одна одною². Отже, міста можна вважати

1. Лашина В.М. Основные сферы общественной жизни и их взаимосвязь // Философские науки. - 1979. - № 4. - С. 7.

2. Барулин В.С. Диалектика сфер общественной жизни. - М., 1982. - С. 39-40.

такими локальними утвореннями, в яких переплітаються всі сфери громадського життя і які відображають життя суспільства в цілому. Ці сфери об'єктивно якнайтісніше пов'язані з міською інфраструктурою, яка включає в себе галузі комунального господарства, органи самоврядування, систему освіти і т.п.

Зміни, що відбулися у другій половині XIX ст.* в житті суспільства в цілому, і у містах зокрема, проявляються, до певної міри, і у наш час. Отже актуальним завданням на сучасному етапі історичного розвитку є з'ясування тенденцій взаємозв'язку економічної і соціальної сфер та їх впливу на подальший розвиток усіх сторін громадського життя Києва у досліджуваний період. Після скасування кріпацтва міста України зростали значно швидше, ніж села, перетворюючись на центри, де найбільш яскраво простежувалися всі його сфери, серед яких, на нашу думку, у цей період переважали причинні зв'язки. І, насамперед, капіталістичне виробництво не лише впливало на зміну соціальної структури Києва, але й визначало її суть - утворення двох основних класів нового суспільства - підприємців /буржуазії/ і робітництва.

Предметом дослідження є, головним чином, економічний розвиток Києва у другій половині XIX ст. та вплив його на зміни у соціальній структурі. В свою чергу, ці дві основні сфери громадського життя виступили як одна з причин активізації діяльності у сферах міського самоврядування, освіти і просвітництва, які також ґрунтовно розглядаються на сторінках дисертаційної роботи.

Хронологічні рамки охоплюють другу половину XIX ст. Особливістю даного періоду був перехід до нових виробничих відносин,

* Мається на увазі період, який починається з 60-х рр., тобто після скасування кріпацтва у 1861 р.

ших до інтенсивного розвитку яких відкрило скасування кріпацтва. Новонароджені продуктивні сили, долаючи залишки феодалізму, у цей час виступили головним рушієм корінних перетворень в усіх сферах громадського життя суспільства в цілому і Києва зокрема.

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі нових архівних матеріалів, опублікованих джерел /здебільшого статистичних/, наукових праць та періодичної преси другої половини ХІХ ст. відтворити економічний розвиток Києва та показати його вплив на зміни у соціальній структурі міста, органах міського самоврядування, освіті і просвітництві.

Для реалізації даної мети ставляться такі конкретні завдання:

- простежити процес розвитку фабрично-заводського та ремісничого виробництва у Києві;
- проаналізувати зміни, які відбулися у соціальному складі його жителів;
- дослідити структурну перебудову органів міського самоврядування та нові форми їх діяльності;
- визначити роль громадськості та міської думи у поширенні освіти серед широкого загалу населення міста та у діяльності культурно-освітніх установ.

Положення, які виносяться на захист:

- основна роль в економічному розвитку Києва у другій половині ХІХ ст. належала середнім та великим підприємствам;
- покращення економічного життя Києва привело до різкого зростання чисельності його мешканців, головним чином за рахунок приїзду нового населення;
- протягом досліджуваного періоду йшов швидкий процес шарування станів і перетворення їх на два класи нового суспіль-

ства - підприємців /буржуазію/ та робітництво;

- поява нових класів привела до розширення соціальної бази виборців до міського самоврядування, скасування такого середньовічного органу управління як реміснича управа, функції якої частково перебирала на себе новоутворена міщанська управа;

- розвиток фабрично-заводської промисловості поставив нагальну вимогу підвищення загальноосвітнього рівня населення, що здійснювався через мережу різного роду учбових закладів та культурно-освітніх установ.

Методологічною основою роботи є система методів пізнання дійсності, що спирається на діалектичний принцип розуміння історичного процесу, досягнення істориків і соціологів у розробці проблем причинної взаємозалежності усіх сфер суспільного життя.

Історіографія проблеми. Слід зазначити, що вже у другій половині XIX ст. - на початку XX ст. були опубліковані статистичні матеріали, в яких подавалися відомості щодо кількості промислових підприємств у Києві^I, чисельності його

I. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим Княжеством Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. Составил по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур П.А.Орлов.-С.-Пб., 1881; Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. Составили по официальным сведениям департамента торговли и мануфактур П.А.Орлов и С.Г.Будагов.-С.-Пб., 1903; Список фабрик и заводов Европейской России.-С.-Пб., 1903.

населення¹. В цей же період вийшов ряд праць, в яких були спроби описати та узагальнити статистичні дані щодо окремих сфер громадського життя Києва 60-х - кінця 90-х рр. XIX ст.²

1. Киев и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовым ярем, Байкова гора и Демеевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным отделом Русского Географического общества.-К., 1875 /Далі: Киев и его предместия... по переписи 2 марта 1874 г./; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Киевская губерния.-Т.ХVI.-С.-Пб., 1904; Численность и состав рабочих Украины на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.-Т.2.-М., 1906; Численность и состав рабочих Украины по данным первой Всеобщей переписи 1897 г. и исследования А.В.Погожева.-Харьков, 1922.

2. Труды Киевского вспомогательного комитета по устройству Всероссийской промышленно-художественной выставки 1882 г. в Москве. Под редакцией проф. Н.А.Бунге.-К., 1882; Статистические и санитарные очерки Киева. Сост.И.Пантюхов.-К., 1875; Сборник сведений по Киевской губернии и Адрес-календарь на 1887 г. Сост. В.Г.Мозговой.-К., 1887; Список населенных мест Киевской губернии. Изд.3. Киевского Губернского статистического комитета.-К., 1895; Обзор деятельности Киевского городского общественного управления, учрежденного на основании Городового положения Высочайше утвержденного июня 16 дня 1870 г. за истекшее первое четырехлетие с 1871 - по 1875 г.-К., 1875; Обзор деятельности Киевского городского общественного управления с 1875 по 1879 год.-Б.м. и г.; Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г.Киева.-Б.м. и г.; Киевское городское общество взаимного кредита /Исторический обзор деятельности городского общества взаимного кредита за XXV лет существования /1868/9 - 1893 г./.-К., 1894; Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св.Владимира /1834-1884/.-К., 1884; Отчет о деятельности Киевского городского общественного управления за 1883, 1884, 1885 г.-К., 1880 та ін.

В 20-х рр. ХХ ст. спеціальна комісія по вивченню фінансових справ Києва під керівництвом академіка Л.М.Яснопольського видала ряд праць, в яких розглядалися і історичні проблеми Києва ХІХ - початку ХХ ст., зокрема питання його населення¹, земельного господарства², фінансових справ³, інших сфер громадського життя⁴.

Згодом - у 50-80-х рр. нашого століття вийшли монографії⁵

-
1. Трацевський М. Людність міста Київa. // До питання про певність і повноту облікв людності м.Київa. // Праці комісії для виучування фінансових справ.-Вип.5.-Ч.І. Господарство Київa в минулому й сучасному.-К.,1929 /Далі: Праці комісії для виучування фінансових справ.../.
 2. Левченко Я. Земельне господарство Київa. // Там же.
 3. Карцева Н. Київський міський ломбард // Там же; Кованько П. Бюджет міста Київa // Там же.
 4. Масленіков Н. Історичний нарис розвитку контролю господарства Київa // Там же; Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила // Там же.
 5. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба.-К.,1955; Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ в.-К.,1954; Його ж. Розвиток промисловості на Україні. -К., 1962.-Ч.2; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст.-К.,1968; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст.-К.,1972; Його ж. Формування робітничого класу на Україні.-К.,1988; Заволока М.Г. Загальноосвітня школа України в кінці ХІХ на початку ХХ ст.-К.,1971; Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР.-К.,1980; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст.-К.,1980; Дорошенко Д. Нарис історії України. В двох томах.-Т.2./Від половини ХVІІ століття/.-К.,1991; Полонська-Василенко Н. Історія України. В двох томах.-Т.П. Від середини ХVІІ століття до 1923 року.-К.,1992; Субтельний О. Україна. Історія.-К., 1992 та ін.

та колективні узагальнюючі праці¹, в яких наводиться матеріал щодо економічного, соціального та культурного розвитку Києва у другій половині XIX ст. Однак, здебільшого, він служить ілюстративними прикладами при розробці та висвітленні найважливіших проблем історії України.

В цей же період зусиллями колективів істориків було видано узагальнюючі праці з історії Києва, в яких окремі розділи торкаються різних сфер громадського життя міста другої половини XIX століття². В цих розділах знаходимо окремі дані про стан і розвиток деяких підприємств³. Певні узагальнюючі цифри, що стосуються енергооснащеності промислових підприємств і концентрації виробництва, подані у найновішому виданні з історії Києва⁴. Однак, і тут поза увагою залишилося багато галузей виробництва, які були у місті в цей період, відсутні дані по сумах виробництва товарів на всіх підприємствах і кількості робітників

1. Історія Української РСР: В 8 т.-К., 1973.-Т.3; Історія народного господарства Української РСР: В 3 т., 4 кн.-К., 1983.-Т.1; История Украинской ССР: В 10 т.-К., 1983.-Т.4. Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма /XIX в./ та ін.

2. Історія Києва.-К., 1959.-Т.1; Історія Києва.-К., 1960; История городов и сел Украинской ССР: Киев.-К., 1979; История Киева /в трех томах, четырех книгах/.-Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма.-К., 1983.

3. История городов и сел Украинской ССР: Киев.-К., 1979.-С.116-117
Історія Києва.-К., 1959.-Т.1.-С.398-405 та ін.

4. Історія Києва /у трьох томах, чотирьох книгах/.-Т.2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму.-К., 1986.-С.181-183.
Подана тут таблиця "Концентрація промислового виробництва в Києві" включає дані лише за 1890-1900 рр./.

протягом 1879/80-1900 рр.*

Бурхливий розвиток промисловості спричинив зміни чисельності населення Києва та його соціально-класової структури. Навколо нього, як і більшості великих міст пореформеної Росії, виникали селища, які поступово зливалися з містом, значно збільшуючи його територію і число мешканців. Опубліковані праці з історії Києва з'ясовують певні проблеми щодо його соціально-класової структури, але детального аналізу на основі переписів 1874 та 1897 рр.¹ досі не було проведено. Деякі спроби узагальнення матеріалів цих двох переписів були зроблені М.Трацевським, М.Ходасом, Я.Водарським та ін.² В узагальнюючих працях відсутні вікові та статеві характеристики населення міста, детальне визначення основних регіонів виходу приїзлого населення, зміни станово-професійного складу протягом другої половини XIX ст.

Соціально-економічні зміни у суспільстві вплинули на перебудову адміністративно-господарського управління великих капіталістичних міст. В узагальнюючих працях з історії Києва автори відповідних розділів досить детально розглядають діяльність думи

* Оскільки достовірних статистичних даних про розвиток усіх галузей промисловості у Києві за 60-ті рр. ми не маємо, то даємо узагальнюючі матеріали, починаючи з кінця 70-х рр. Наявність же відповідних джерел за 1900 р. /не використати які ми не могли/ змусила нас, у даному випадку, дещо розширити хронологічні рамки. 1. Киев и его предместья... по переписи 2 марта 1874 г.; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Киевская губерния.-Т. XVI.

2. Трацевський М. Людність міста Київ /До питання про певність і повноту обліків людності м.Київ/ //Праці комісії для вивчення фінансових справ..; Ходас М.Р. Матеріали по статистике населения г.Киева.-К., 1926; Водарский Я.Е. Население России за 400 лет /XVI - начало XX вв./.-М., 1973 та ін.

по благоустрою міста /розвиток транспорту, освітлення, будівництво каналізації, водогону, забруківка вулиць/, поліпшенню медичного обслуговування населення та ін.¹ Однак, на наш погляд, окремі питання, присвячені міському самоврядуванню і муніципальному господарству, висвітлені не досить повно. Зокрема, немає детального аналізу формування бюджету міста - тобто основних статей прибутків та видатків*, не розглядається діяльність думи та управи у вирішенні інших питань економічного і соціального життя. Відсутні відомості про ремісничу і міщанську управи.

Духовна сфера, маючи, звичайно, і певну самостійність, найбільше залежить від усіх інших сфер. Саме це зумовлює велику кількість її складових частин, до яких відносяться ідеологія, наука, мистецтво, освіта, виховання та ін. Але духовне життя суспільства це не тільки створення духовних цінностей, але й їх поширення. І тут велика роль належить навчальним закладам, бібліотекам, музеям, театрам, видавництвам, науковим і художнім товариствам. У другій половині XIX ст. роль Києва як осередка духовного життя зростає, оскільки саме тут зосереджуються установи по виробництву і поширенню духовних цінностей.

В роботі авторка зупиняється на питаннях розвитку початкової, середньої та вищої жіночої освіти, а також діяльності таких закладів, які поширювали знання серед усіх верств населення, як-от: бібліотек, музеїв, видавництв. В роботі ми не торкаємося діяльності київського університету, оскільки вона вже досить

1. Історія Києва.-К., 1959.-Т.2.-С.409-417; Історія Києва.-Т.2. Київ періода позднього феодализма и капитализма.-С.198-206 та ін.

* Окремі дані наводяться у працях: Історія городов и сел Украинской ССР:Київ.-К., 1982.-С.120-121; Історія Києва.-К., 1959.-Т.2.-С.412 та ін.

повно висвітлена у ґрунтовних узагальнюючих працях, та політехнічного інституту, який був відкритий тільки у 1898 р.

Джерельна база. Розглядаючи економічне життя Києва другої половини ХІХ ст., авторка ставила завдання спробувати дати цілісну картину тих підприємств у різних галузях виробництва, які діяли у місті протягом 1879/80-1900 років, з зазначенням їх власника, часу заснування, сум виробництва товарів та кількості робітників. Для цього були використані: за 1879/80 рр. - "Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим Княжеством Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. Составил по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур П.А.Орлов".-С.-Петербург.1881. і "Труды Киевского вспомогательного комитета по устройству всероссийской промышленно-художественной выставки 1882 г. в Москве. Под редакцией проф. Н.А.Бунге".-Киев,1882. За 1890 рік - "Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской статистики. Составили по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур П.А.Орлов и С.Г.Будагов".-С.-Петербург, 1903. За 1900 рік - "Список фабрик и заводов Европейской России".-С.-Петербург,1903.

По деяких підприємствах, наприклад, красильний завод Детерінга В.Ф., хіміко-фармацевтичне підприємство Фельха Ф.Ф., дротяне і цвяхове підприємство Міллера та ін., сума виробництва товарів і кількість робітників вказана у мінімальних і максимальних цифрах. у такому разі у підсумковий результат взяте їх середнє число.

Дані "Указателя фабрик и заводов Европейской России...", за 1897 год" доповнені матеріалами з "Трудов Киевского вспомогательного комитета по устройству всероссийской промышленно-художест-

венной выставки в 1882 г. в Москве". Вказана робота складена на основі вищезгаданого "Указателя". Однак, члени комітету не обмежилися цим і доповнили його підприємствами, які працювали у місті у 1880 році і відомості про які були зібрані або членами даного комітету, або надійшли від самих підприємців. У другій частині "Трудов" дається поіменний список заводів Правобережжя, Лівобережжя, Півдня України і також Києва. У третій - більш детальні відомості про цукрово-рафінадний завод на Деміївці, дріжджовий та винокурений заводи Чоколової, пиво- і медоваренний завод Київського товариства, тютюнову фабрику С.А.Когена та ін. Відомості про завод "Арсенал" взяті з книги "История завода "Арсенал" имени В.И.Ленина".-К., 1986 та "Арсенал" ім.В.І.Леніна./До 200-річчя заснування/.1764-1964".-К., 1964.

Звичайно, одержані результати не повні як у графах по сумі виробництва товарів, так і по кількості робітників, оскільки не завжди є відомості по всіх підприємствах. Але в цілому вони відображають розвиток усіх галузей промисловості, які існували у Києві, і їх економічний стан у другій половині XIX ст.

Детальний аналіз структури населення міста зроблений за матеріалами переписів другої половини XIX ст.: "Киев и его предместья... по переписи 2 марта 1874 г." та "Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Киевская губерния". Крім того, на основі методики, розробленої вченими¹, ми можемо визначити, як розподілялося населення міста за своєю участю у виробництві суспільного продукту, тобто - у продуктивній сфері,

1. Иванов Л.М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории. -Сб.статей.-М., 1971.

напівпродуктивній і непродуктивній.

У другому розділі, при з'ясуванні питання про зміни у структурі міського самоврядування, були використані матеріали Державного архіву м.Києва: фонд 163 /Київська міська управа/, фонд 320 /Реміснича управа/, фонд 194 /Міщанська управа/ та Протоколи і Звіти Київської міської думи.

Першоджерельною основою третього розділу стали інші фонди документів Державного архіву м.Києва, а саме: фонд 55 /Київська жіноча міністерська гімназія/, фонд 95 /Київське I реальне училище/, фонд 99 /інспектора народних училищ Київської губернії і району/, фонд 109 /Олександрівське ремісниче училище/, фонд 144 /Київський інститут шляхетних дівчат/, фонд 287 /інспектора друкарень і т.п. закладів і книжкової торгівлі в Києві/. Залучені також і опубліковані джерела¹.

Сфери громадського життя міста широко висвітлювалися на шпальтах місцевої преси. Такі газети як "Заря", "Друг народа", "Киевский телеграф" та ін. гостро порушували питання роботи органів міського самоврядування, обговорювали проблеми освіти, культури, гласності діяльності думи та управи. Отже, цілком правомірно, що й матеріали преси не обійдені увагою авторки даної дисертації.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в ній вперше на основі архівних та опублікованих джерел, статистичних матеріалів та аналітичного опрацювання наявної наукової літератури зроблені

1. Київський університет. Документи і матеріали. 1834-1984. -К., 1984; Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. Документы и материалы. -Т.1.-К., 1963; Общественно-политическое движение на Украине в 1863-1864 гг. Документы и материалы. -Т.2. -К., 1964.

узагальнення щодо економічного життя Києва, участі у ньому різних верств населення. Проаналізовані усі галузі виробництва, що існували у місті протягом 1879/80-1900 рр., їх динаміка, зроблені підрахунки кількості робітників у цих галузях та сума виробництва товарів.

Детально проаналізовані зміни в соціальному складі міського населення, визначено основні регіони, які найбільше вплинули на зростання його чисельності.

Показані зміни в структурі органів міського самоврядування. У зв'язку із змінами в економічному житті, соціальній сфері поступово втрачає свої функції такий орган як реміснича управа, а натомість виникає нова - міщанська.

Наводяться нові факти про утворення та діяльність учбових закладів, загальноосвітніх установ та участь у них громадськості міста.

Дисертація має певне практичне значення. По-перше, нові матеріали та підрахунки, що вводяться в науковий обіг, можуть бути використані при написанні нових узагальнюючих та спеціальних праць з історії Києва та опосередковані при дослідженні усіх сфер громадського життя найбільших промислових міст України у другій половині XIX ст.

По-друге, окремі висновки та фактичний матеріал можуть використовуватися вчителями історії на красназавчих уроках, а також при розробці музейних експозицій, планів та змісту екскурсій по столиці України - Києву.

Структура дисертації включає вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел і літератури.

Основний зміст дисертації

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, визначається ступінь її вивчення, сформульовано мету і основні завдання дослідження, його методологічні засади, предмет дослідження і хронологічні рамки, підкреслено новизну і практичне значення.

У першому розділі "Соціально-економічна інфраструктура міста" проаналізовано розвиток економічної та соціальної сфер міста протягом другої половини XIX ст. Зокрема, у параграфі першому "Фабрично-заводське і ремісниче виробництво" дана характеристика усім галузям виробництва /як по кількості робітників, так і по сумах виробництва/, показано розвиток найбільших підприємств у цей період /як у плані розширення виробництва, так і їх переобладнання/.

Зазначається, що кількість підприємств /з числом робітників більше 16 чоловік/ неухильно зростала і на кінець сторіччя їх у місті було 119, на яких було зайнято 14239 робітників. Товарообіг усіх підприємств збільшився з 1879/80 по 1900 рр. у 2,6 рази. Основною галуззю промисловості протягом другої половини XIX ст. залишалася переробна. Темпи її зростання по товарообігу були значно вищі, ніж у інших галузях. На кінець сторіччя їй належало 71,7 % від загальної суми виробництва товарів, в той час як машинобудівній - 16,5 %.

Вивчаючи процес концентрації виробництва, авторка дисертації дійшла висновку, що ще у перше десятиліття після скасування кріпацтва у місті переважали невеликі ремісничі заклади, і лише починаючи з 70-х рр., коли внаслідок здійснення реформи 1861 р. значна частина населення країни змушена була пристосовуватися до нових економічних умов, у місті починається особливо бурхливе економічне життя. Приплив у місто представників усіх станів

Гриводив до того, що частина його, маючи певні кошти, намагалася вкласти їх у виробництво шляхом заснування невеликих промислових підприємств, що в свої чергу давало можливість значній частині розореного селянства знайти певні засоби до існування. Серед засновників підприємств у різних галузях виробництва ми зустрічаємо представників різних станів: купці, міщани, селяни, нижчі військові чини, потомственні почесні громадяни, таємні радники, дійсні статські радники та ін., які поступово на кінець сторіччя перетворюються у новий клас - підприємців. У цей період переважають невеликі підприємства, кількість робітників на кожному з яких була не більше 16 чоловік.

Протягом 80-х рр. все більший загальний громадян міста вкладає свої кошти у розвиток економіки, внаслідок чого зростає як загальна кількість підприємств /з 93 до 138/, так і йде процес розширення старих, оскільки кількість середніх підприємств /кількість робітників від 16 до 100/ збільшилася у 1,6 рази, а великих у 2 рази.

В наступне десятиліття, тобто в 90-ті рр., особливо інтенсивно йде процес концентрації виробництва, і на кінець сторіччя кількість підприємств хоча і зменшилася до 119, однак число робітників на них в порівнянні з попереднім десятиріччям збільшилося у 2,2 рази. Протягом 70-х - 90-х рр. створювалися різні акціонерні товариства, які давали можливість старим підприємствам розширювати своє виробництво, а новим розпочинати його на новій, більш прогресивній основі. Через акціонерні товариства і компанії усе більший загальний громадян міста залучався до участі в одній із основних сфер громадського життя - економічній.

У розвиток економіки міста залучався також і іноземний капітал, приплив якого в економіку Російської імперії був характер-

ним для другої половини XIX ст. Підприємці з Німеччини, Франції, Італії та інших країн вкладали свої кошти у розвиток, здебільшого, таких галузей, як машинобудування, харчова, тютюнова та ряд інших.

У параграфі другому першого розділу "Кредитно-банківська система та торгівля" відзначається, що життєдіяльність економічної сфери міста в значній мірі забезпечував розвиток фінансових установ. У місті з'являється цілий ряд нових банків, засновниками яких виступають підприємці Києва, відкриваються філії столичних банків - Москви, Петербургу та інших міст. Якщо, за даними київського поліцейського, у місті в 70-х роках було 6 банківських установ, то у 90-х вже 21^I. Значного розвитку набула і торгівля.

У третьому параграфі першого розділу "Населення" схарактеризовано соціальну структуру міста за найважливішими показниками: місцеве і приїзде населення, віково-статевий розподіл та участь громадян міста у сферах виробництва - продуктивній, напівпродуктивній, непродуктивній.

Розвиток економіки міста не зміг би відбутися, якби підприємства не забезпечувалися робочою силою, а природний приріст населення не встигав за бурхливим процесом народногосподарського зростання. Здійснений в дисертації аналіз статистичних даних двох переписів другої половини XIX ст. - 1874 та 1897 рр. показує, що приріст населення Києва йшов в основному за рахунок приїждих з інших місцевостей людей. У складі жителів міста 1874 р. їх налічувалося 71,7 %, а в 1897 р. - 67,8 %. Це забезпечувало зростаючу економіку працездатним населенням.

I. ЦДІА у Києві. Ф.442, оп.521, спр.215, арк.51 зв.

В дисертації на основі аналізу перепису 1897 р. та розробленої методики розрахунків поділу суспільства на продуктивне, напівпродуктивне і непродуктивне показано процес стирання старого станового розподілу населення і утворення у місті нових класів капіталістичного суспільства. В результаті проведених розрахунків доведено, що частка населення, яка найбільш активно сприяла економічному розвитку міста саме своєю безпосередньою участю у виробничому процесі, становила 73 % від загальної кількості жителів міста.

Проаналізувавши соціально-економічну інфраструктуру Києва, авторка дисертації дійшла висновку, що ці дві сфери були тісно взаємозв'язані між собою і активно взаємовпливали одна на одну. Вони проявлялися через безпосередню участь у них різних верств населення, яке заснуванням підприємств та безпосередньою працею на них забезпечувало економічний розвиток міста.

У другому розділі дисертації "Міське самоврядування" відзначається, що в результаті змін у соціально-економічній інфраструктурі міста відбулися зміни і в органах міського самоврядування. У параграфі першому "Міська дума" розглянуто зміни у системі виборів до думи та активізація її роботи. Міським положенням від 16 червня 1870 р. царський уряд перетворив міські думи із закритих станових органів самоврядування у загальностанові. Це похвалило громадське життя, розширило соціальну базу міського управління. Однак, високий майновий ценз та інші обмеження у виборчому законі привели до того, що у виборах першої пореформеної думи взяло участь всього 3222 чоловіки. А міським положенням 1892 року ще більш високий майновий ценз обмежив кількість виборців до 3 тис. чоловік. У виборах брали участь та проходили у гласні найбільш заможні верстви населення, серед

них переважали купці.

Члени нової, пореформеної думи багато зробили для налагодження її роботи по благоустрою міста, наведенню порядку у фінансових справах. Зокрема, 1889 р. дума, не без труднощів, оскільки більшість гласних були підприємцями, запровадила новий податок - з діючих підприємств, що суттєво поповнило міський бюджет.

На конкретних прикладах показано, що міська управа, яка створювалася як виконавчий орган думи, як і будь-який інший бюрократичний апарат, схильна була постійно збільшувати свій штат службовців, внаслідок чого значні суми з міського бюджету йшли на його утримання.

Розглянуто діяльність різних комісій, що утворювалися думою для вирішення багатьох проблем зростаючого міста. Не тільки зміна складу думи вплинула на її діяльність, але й велику роль відіграла тут преса. В дисертації на основі аналізу газетних матеріалів того часу показано, як місцева преса через гострі публікації змушувала думу вирішувати багато нагальних потреб міста.

Поряд з думою у міському самоврядуванні Києва продовжувала функціонувати у другій половині XIX ст. і реміснича управа. В параграфі другому розділу другого "Ремісниче управління" розглядається його діяльність. На основі аналізу документів авторка дисертації дійшла висновку, що діяльність і вплив ремісничої управи на населення міста поступово знижуються. Певний час царський уряд намагається зберегти цей бюрократичний орган, однак представлена в ньому кількість цехів і ремісників постійно зменшується, саме цехове управління поступово розвалюється. 1880 р. губернське правління зробило спробу навести тут порядок шляхом об'єднання усіх ремісників у 3 цехів. Утримання загального ремісничого та цехового управління лягало важким тягарем на плечі

простих ремісників, які, крім того, сплачували податки і по міщанському стану, справами якого також відала реміснича управа. Вже 1883 р. сама реміснича управа підняла питання про скорочення числа цехів до 4. 1886 р. вже було ліквідовано цехове управління і загальна реміснича управа була перетворена на спрощену /тобто без цехового управління/, яка проіснувала до 1902 р.

Соціальні зміни у місті привели до виникнення іншого органу міського самоврядування - міщанської думи, утворення і діяльність якої розглядається у параграфі третьому "Міщанська управа". Як з'ясовано на основі архівних документів, питання про її заснування неодноразово піднімалося, починаючи з 1872 р., коли міським положенням від 16 червня 1870 р. міщанській громаді було "дароване право" засновувати свій орган самоврядування. Однак утворена вона була лише 1876 р. і, як будь-який адміністративний орган, теж була схильна до збільшення своїх штатів, утримання яких лягло на міщан, що й без того сплачували багато різних казенних та інших податей.

Отже, зміни у соціально-економічній інфраструктурі міста, цілком закономірно, розширюють соціальну базу міського самоврядування, залучаючи все ширші верстви населення до участі в одній із сфер громадського життя. Змінюється і сама структура органів міського самоврядування. Одні поступово втрачають свою сферу впливу і припиняють своє існування /реміснича управа/, інші виникають /міщанське управління/.

На основі архівного матеріалу та опублікованих праць у третьому розділі дисертації "Розвиток народної освіти і просвітництва" авторка зробила спробу узагальнити матеріал про розвиток народної освіти та просвітництва у місті у другій половині XIX ст.

Турбуючись про підвищення загальноосвітнього рівня киян, найбільш прогресивна частина інтелігенції дбала про заснування навчальних закладів початкової, середньої та вищої освіти, про які йде мова у параграфі першому третього розділу "Навчальні заклади початкової, середньої і вищої /жіночої/ освіти". У місті силами студентства та викладачів університету і гімназій засновувалися недільні школи, в яких за прогресивною на той час методикою навчання дорослі і діти швидко оволодівали абеткою. Незважаючи на шовіністичну політику царського уряду, у більшості з них викладання велося рідною мовою.

Вказується на те, що нова реорганізована міська дума починає все більше приділяти уваги справі народної освіти, хоча коштів, які вона виділяла на цю справу, вистачало хіба що на платню вчителям та утримання приміщень. Відзначається, що на кінець XIX ст. міські парафіяльні школи були майже в усіх частинах міста і налічувалося їх 33. Зростає кількість середніх учбових закладів. Немало зусиль доклала громадськість міста для розвитку саме жіночої середньої та вищої освіти.

Бурхливий розвиток соціально-економічної інфраструктури міста поставив на порядок денний питання про підготовку кваліфікованих кадрів для промисловості. Система ремісничого учнівства вже не задовольняла технічно переоснащені підприємства робітниками з відповідним рівнем технічних знань. Такі кадри у другій половині XIX ст. починають готуватися у ремісничих школах та училищах, кількість яких у місті весь час зростає. З аналізу архівних джерел видно, що у 70-80-х рр. в таких учбових закладах був досить високим відсоток вихідців з дворян та чиновників, він поступався лише вихідцям з міщан. Це, як підкреслюється у дисертації, є свідченням інтенсивної дії об'єктивного процесу

перетворення станів на класи нового суспільства.

У розповсюдженні грамотності серед різних верств жителів міста чільне місце належить культурно-освітнім закладам, характеристика яких дається у параграфі другому розділу третього "Культурно-освітні заклади". Громадськість міста дбала про заснування і діяльність таких закладів, до яких належать бібліотеки, музеї, видавництва, книгарні. Протягом другої половини XIX ст., як показано в дисертації, таких установ у Києві ставало все більше. Так, вже у 80-х рр. тут, поряд з міською публічною бібліотекою та бібліотеками при учбових закладах, працювали також 10 приватних бібліотек і 7 кабінетів для читання. У 90-х рр. у місті було 27 книгарень. І, хоча, як відзначав київський цензор Мостицький, засновані вони були "чисто у комерційних цілях", проте об'єктивно сприяли розвитку освіченості населення міста. І, незважаючи на те, що царський уряд намагався обмежити вплив цих установ на народ, вони все ж таки ставали осередками освіти, які несли знання, культуру, пробуджували національну самосвідомість.

У висновках узагальнено весь конкретний зміст дисертації. Відзначається, що у другій половині XIX ст. відбулися суттєві зміни у громадському житті Києва і проявилися вони через активну діяльність населення. Економічне життя громадськості міста проявилось як через підприємництво, так і через опрацьовану працю, тобто безпосередню участь у виробничому процесі. У цей період спостерігається підвищення активності населення в усіх сферах громадського життя. В економічному житті Києва воно проявилось спочатку через кількісне зростання підприємств і залучення до роботи нових продуктивних сил. В подальшому, внаслідок концентрації капіталу і виробництва утворюються серед-

ні і великі підприємства. Засновуються вони, здебільшого, на більш міцній фінансовій основі, оскільки до економічного життя залучаються більш широкі верстви населення через компанії і акціонерні товариства.

Зміни у соціально-економічній сфері міста виступають причиною і до змін у сфері міського самоврядування. Розширюється соціальна база міських органів управління. Громадськість міста отримала можливість впливати на його подальший розвиток.

Культурний процес охопив усі верстви населення. Серед інтелігенції розгорнувся рух за поширення знань серед населення через цілу мережу навчальних та культурно-освітніх закладів.

Матеріали дисертації апробовані у відгуках преси на 4-х томне видання "Історії Києва", авторську участь в якому брала дисертантка. Поряд з тим, ці матеріали вже постійно використовуються у практичній педагогічній роботі дисертантки при читанні загальних і спецкурсів з історії України, що викладаються студентам Чернігівського педінституту.

П. СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Культурно-просветительские учреждения. //История Киева.-Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма.-К.,1983.-С.273-276.
2. Культурно-освітні заклади//Історія Києва.-Т.2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. К.,1986.-С.261-264.
3. Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва у другій половині ХІХ ст.//Укр.істор.журнал.-1986.-№ 12.-С.61-68.
4. Деякі питання вітчизняної урбаністики періоду капіталізму// Укр.істор.журнал.-1991.-№ 1.-С.60-66.

Kulinskaya S.E.

Kiev in the second half of the XIX-th century.

Thesis for the scientific degree of the Master of Historical Sciences on speciality 07.00.01 - the History of Ukrain, the institute of History of Ukrain NAS (HAI) of Ukrain, Kiev, 1995.

The typescript in which the economical development of Kiev in the second half of the XIX-th century, transformations in its social body of its population, the changing in the bodies of the town selfgoverning and the reanimation of the activity as in improvement of the town and in the sphere of education and enlightenment as well is defended.

It is stated that the material production sphere in the second half of the 19-th century acquired special meaning and had become one of the main reasons of changing in all social life sides of the town which became clear through great activity of its citizens whose social body undergone essential changes in the learning period.

Key words: Kiev, plant-factory production, Town Duma, trade-school council, middle-class council, education, enlightenment.

КУЛИНСКАЯ С.Е. Киев во второй половине XIX века.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. - история Украины, Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 1995.

Защищается рукопись, в которой рассматриваются экономическое развитие Киева во второй половине XIX века, изменения в социальном составе его населения, преобразования в органах городского самоуправления и оживление их деятельности как по благоустройству города, так и в области образования и просвещения.

Установлено, что сфера материального производства во второй половине XIX века приобрела особое значение и выступила как одна из главных причин изменений во всех сторонах общественной жизни города, проявлявшихся в активной деятельности его жителей, социальный состав которых претерпел существенные изменения в исследуемый период.

Ключові слова: Київ, фабрично-заводське виробництво, населення, міська дума, реміснича управа, міщанська управа, освіта, просвітництво.

Підписано до друку 10.ХІ.95 р.

Ум. др. арк. I

Тираж 100 Замовлення № 1949

Видавництво "Десна" 1995 р.

AB 33.464